

Оксана Онупченко,
канд. пед. н., доцент,
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

ПОКАРАННЯ ЯК ЗАСІБ ПІДТРИМКИ ДИСЦИПЛІНИ СЕРЕД УЧНІВ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ XIX СТОЛІТТЯ

Стаття розкриває історико-педагогічний аспект проблеми насилля в освітньому середовищі XIX століття. Автор висвітлює думки провідних педагогів, освітян, педагогічних рад, громадськості на проблеми застосування покарання, його види, зокрема, використання різки серед учнів навчальних закладів для підтримки дисципліни, а також шляхи впровадження гуманних засобів виховання.

Oksana Onupchenko

PUNISHMENT AS MEANS TO MAINTAIN THE DISCIPLINE AMONG STUDENTS OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN UKRAINE IN 19TH CENTURY

The article features the historic and pedagogic aspect of the problem of violence in the educational setting of 19th century. The author highlights the views of leading teachers, educators, pedagogic councils, and community on the problems of using punishments, their kinds, especially using rod, among school children in educational establishment for maintaining the discipline, and as well the ways of using humane means of education.

У XIX столітті проблема насилля в закладах освіти розглядалася через призму підтримки дисципліни як під час проведення занять, так і в позашкільній діяльності. Покарання як засіб підтримки дисципліни було предметом спеціальних дискусій, розмірковувань вітчизняних педагогів, без чого освітяни не уявляли собі належної організації навчання в школі. Відоме різне ставлення педагогів минулого до шкільної дисципліни, шляхів її організації.

Особливу увагу проблемі виховання дисципліни, зокрема, застосуванню покарання різками, приділяв М. І. Пирогов. Будучи попечителем Одеського, а потім Київського навчальних округів, він тісно пов'язував навчання та моральне виховання учнів («Правила про провини та покарання», «Завдання учителя в школі» тощо). Дізнавшись про те, що в Херсонській гімназії застосовували покарання учнів різками у присутності інших, М. І. Пирогов назвав цю міру аморальною. Різка, на його погляд, принижуючи моральне почуття, змінює у винному свободу свідомості боязким страхом, з його звичайними супутниками: неправдою і хитрощами; різка остаточно розриває моральний зв'язок між вихователем і вихованцем, стає принизливою [2, с. 245].

Опублікувавши статтю «Чи потрібно сікти дітей і сікти у присутності інших дітей?», М. І. Пирогов одразу наказав директорам гімназій не допускати тілесних покарань у присутності інших учнів. Ці ж думки знайшли розвиток в іншій його статті «Бути й здаватися» та циркулярі «Про тілесні покарання». Проте позиція М. І. Пирогова щодо покарань, як відомо, була непослідовною. На його думку, даремно було б знищувати лише на папері у виді гуманності засіб, який багато вихователів і батьків ще визнають, як необхідний.

Відзначимо, що ще в XVIII столітті різка була «знищена» на папері. Так, у керівництві вчителям 1-го і 2-го розрядів Російської імперії 1794 р. заборонялось: «1) всі тілесні покарання; 2) всі приниження, що осоромлюють учнів та принижують їхню честь, а саме, як-от: «вуха віслока», називання «твариною» та ін.» [3, с. 251]. Однак досвід виявив, що ці заборони не допомогли, оскільки переконання в необхідності тілесного покарання були на той час сильні і в батьків, і у вихователів. (До того ж, батьки ще й самі зверталися в училища і гімназії з проханням сікти їхніх дітей, оскільки вдома вони майже завжди використовували цей «виховний засіб»).

Отже, за визначенням М. І. Пирогова, мораль і хибні погляди не можна змінити лише циркулярами і письмовими правилами. Різка повинна зникнути із шкіл не на папері, а на ділі, не за розпорядженням керівництва, а завдяки загальній одностайній переконаності вихователів, які повинні знайти в собі «достатньо волі й мистецтва» замінити її більш «моральними» заходами, що вимагають знання справи виховання, педагогічного такту, володіння важким мистецтвом індивідуального підходу до учнів, уміння виправляти природні інстинкти дитини, сумлінності і досвідченості вихователів [3, с. 252].

Наступним кроком щодо застосування покарань стало складання М. І. Пироговим «Правил про провини і покарання», поштовхом чому став аналіз протоколів засідань педагогічних рад (зі статистичних даних про покарання) Київського навчального округу. Виявилось, що не тільки в гімназіях існують різні покарання за одну й ту ж провину, але одне й те ж покарання застосовується з різною метою, тому виникла необхідність визначення єдиних вимог до засобів виховання. У зв'язку з цим, у вступній частині до «Правил про провини та покарання...», відображаючи погляди більшості консервативно настроєних членів комітету, М. І. Пирогов сформулював основні види покарань і дозволив у деяких особливих випадках використання різки, викликавши цим широку дискусію педагогічної громадськості.

Відома дискусія, що велася у той час у пресі щодо значення дисципліни і засобів її підтримки. Непослідовність М. І. Пирогова у цьому питанні відзначав і М. О. Добролюбов. Так, піддаючи критиці застосування різки, педагог-демократ М. О. Добролюбов у своїй праці «Всеросійські ілюзії, руйновані різками» свідчив, що прогресивну громадськість дуже неприємно вразила таблиця про число висічених у 1858 р. гімназистів у Київському окрузі за відомостями, поданими М. І. Пироговим від педагогічних рад різних гімназій [2, с. 342]. Виявилось, що в 1858 р. було покарано різками учнів: в Київській 2-й гімназії з 625 – 43; в Житомирській гімназії з 600 – 290; в Немирівській гімназії з 600 – 67; в Подільській гімназії з 400 – 37; в Полтавській гімназії з 399 – 39; в Ровенській гімназії з 300 – 6; в Ніжинській гімназії з 260 – 20; в Новгород-Сіверській гімназії з 250 – 8; в Чернігівській гімназії з 240 – 18; в Білоцерківській гімназії з 220 – 38; в Київській 1-й гімназії з 215 – 3.

Як зазначав М. О. Добролюбов, лише ці дані можуть переконати уважного педагога в тому, як даремно і нерозумно застосовується різка у вихованні. Наприклад, можна побачити, що в Житомирській гімназії січуть в сім раз частіше, ніж у Київській 2-й, і в 35 раз частіше, ніж у Київській 1-й. В Київській першій було тільки три випадки, коли потрібні були різки, а в Житомирській їх було 290, тобто половина всього числа гімназистів була пересічена! Звідси М. О. Добролюбов зробив висновок: «Невже моральний розвиток учнів 2-ої Київської, наприклад, і Житомирській гімназії настільки різний, щоб тільки ним можна було пояснити, чому в одній з них, майже при однаковій кількості учнів (625 – 600) було висічено торік тільки 43, а в другій – майже 300 учнів!» [2, с. 343]. Саме в цьому він побачив непослідовність поглядів і дій М. І. Пирогова.

Деякі вчителі скаржилися на те, що «важко придумати що-небудь інше для покарання в гімназії дітей, уже раніше січених дома...», але прогресивно налаштовані педагоги зазначали, що, на жаль, для багатьох вчителів «тим-то якраз і хороша різка, що звільняє шановних педагогів від придумування нових, більш гуманних і солідних педагогічних методів [підтримання дисципліни]» [2, с. 347]. Доречно навести такий факт, що навіть «вельмишановний» кандидат філологічних наук М. О. Міллер-Красовський, який брав участь у складанні «Правил про провини та покарання», вважаючи, що різка забирає порівняно багато часу, пропонував замість неї «вдаватися до ляпасу», і це, незважаючи на ступінь кандидата, який «повинен був би захистити його від таких дурниць» [2, с. 348].

Зауважимо, що в досліджуваній період застосування покарань (зокрема різки), дуже відрізнялися у першій і другій половині XIX століття. Так, деякі педагоги та інспектори до 50-60-х років XIX ст. зловживали використанням різки як засобу виховання. Про це свідчив І. Альошинцев у своїй праці «Історія гімназичної освіти...» [1, с. 79]. Він підкреслив, що серед шкільних покарань різка була «царицею». Її використання було «традицією» і найпростішим вирішенням проблеми дисципліни. Педагогічні працівники, які не використовували цього «виховного засобу», вважалися «надзвичайною рідкістю». «Найгуманніші» педагоги, наприклад, Новгородський директор Ердман, задовольнялись 5 або 10 слабкими ударами, «та й то в окремих випадках», а більшість, як наприклад, його ж найближчий помічник інспектор А-в, сікли «досхочу» по 100 і 200 ударів різок. Дехто карав «спокійно, планомірно», у визначені години щосуботи, інші ж шпарили «з захопленням», виявляючи «гарячковість справжнього ката». Навіть були приклади смертельних випадків. Так, учень 1-го класу Шадринського повітового училища (Пермська губернія) Головін, о другій годині ранку 10 лютого був жорстко покараний різкою, а о десятій годині 11 лютого помер [1, с. 79].

Але з середини 60-х років минулого століття ситуація поступово змінювалась, про що й зазначив Т. Г. Лубенець у своїй праці «Про покарання в дитячому віці і шкільну дисципліну» [2, с. 506]. У ході дослідження встановлено, що педагоги в своїй більшості рекомендували такі прийоми підтримки дисципліни: 1) пильний погляд, спрямований на учня; 2) називання прізвища, хто провинився; 3) повчання з нагадуванням учневі про його обов'язки; 4) зауваження, що осуджує дію учня; 5) догана з викликом на середину класу; 6) переміщення з одного місця на інше; 7) занесення прізвища винуватця на дошку; 8) стояння на ногах у кутку; 9) заборона брати участь у загальних заняттях; 10) позбавлення обіду тощо. Поряд з цим Міністерство народної освіти надавало законні права для керівництва діями учнів у школі. Наведемо приклади деяких: спізнення дитини на урок спричиняє певний час стояння біля дверей, незалежно від причини спізнення; принесення в клас іграшки спричиняє негайне відібрання її вчителем; спізнення дитини на більш значний час у клас – залишення після уроків для відпрацювання прогаяного часу і причому нерідко вдвоє чи втричі довшого.

Отже, головний принцип шкільних правил був такий: «на все, хоч би що зробила дитина, треба відповідати протилежним» [2, с. 507]. Так, лінощі каралися примусовою роботою, зайва балакучість – віддаленням від товаришів, зарозумілість – приниженням, брехня – недовір'ям, невгамовність, груба непокірливість або прояв злості – ув'язненням в окрему кімнату, порожній клас і навіть виключенням з навчального закладу, тобто в усьому «проводилася ідея відплати, ідея насильницького впливу, як фізичного, так і морального» [2, с. 507].

Таким чином, при цьому вихованні застосовувався метод контрастів. Прагнення йти «врозріз з найприроднішим бажанням» дитини, не звертаючи уваги на те, що відбувається в її «душі». Пропонувалися й такі заходи як «постійне читання правил моралі, сентенцій», що теж не давало ефективних результатів [2].

Серед ефективних засобів підтримки дисципліни на уроці дехто з педагогів вважав страх учня, що є також свідченням насилля в освітньому середовищі XIX століття. У зв'язку з цим, доречно відзначити, що на засіданні 4-го відділення (гігієна виховання та освіта) Товариства охорони здоров'я, жвавий обмін думками викликала доповідь голови зборів В. О. Губерта на тему «Який вплив має страх на тілесну й духовну сторону організму учнів». Автор докладно описав властивості та симптоми страху, спинившись на причинах та умовах, які сприяють поступовому створенню цього «небажаного явища». «В сучасних школах різних типів (нижчих, середніх і навіть у багатьох вищих навчальних закладах), – зазначав він, – досі не зникли умови, що сприяють пануванню страху в класах та аудиторіях і ще не панує принцип товариського ставлення до дітей». Було зазначено, що страх шкідливо відбивається «на силі та розумі» дитини, сприяючи проявам усамітнення, брехні; фізичний розвиток і здоров'я дитини також зазнають негативного впливу від страху. До того ж, крім постійного страху, покараннями в дитині розвивається ще одна негативна сторона – прагнення відплатити, помститися [2, с. 507].

Питання шкільної дисципліни були предметом численних дискусій, особливо під час обговорення Статуту гімназій і прогімназій Міністерства Народної освіти 1864 р. Увагу привертав §38 Статуту, який забороняв тілесні покарання, що викликало досить різноманітні погляди на цю проблему. Одні учасники дискусії зазначали, що відмова від тілесних покарань буде сприяти знищенню у дитини страху і брехні, розкриттю високих прагнень учнів, збільшить рівень справжньої, а не показової дисципліни; заборона тілесних покарань позитивно вплине і на професійний рівень педагогів, оскільки вони прагнути будуть засвоювати передові педагогічні ідеї та використовувати більш досконалі прийоми навчання. Інші – доводили, що моральне виховання та міцна дисципліна неможливі без тілесних покарань. Діти, за їх твердженням, – це несформовані істоти, які у своїх діях керуються органами чуття, а не голосом совісті та розуму.

Третя група учасників дискусії дотримувалася подвійної позиції щодо фізичних покарань. З одного боку, вони погоджувалися з тим, що покарання треба відмінити, з іншого – вважали таке рішення поки передчасним. На їх думку, добре підготовлені вчителі, високий рівень культури сім'ї зумовлять відміну тілесних покарань як дорослих, так і дітей. Але на цьому етапі через низький рівень підготовки вчителів, які взагалі не володіють (чи володіють дуже слабо) засобами впливу на учнів, з їх практики ще довго не зникнуть тягання учнів за вуха, волосся тощо, а про сім'ю й говорити не варто. Четверта група своїм аргументом наводила досвід Англії, Німеччини та інших країн, де тілесні покарання залишались невід'ємним «виховним» засобом.

Проте у деяких пропозиціях, хоч і заборонялося використання різок, на жаль, велике місце приділялося каральним традиціям: чорна дошка, карцер, позбавлення учня їжі тощо. Але з часом, дисципліна страху й смиренності все більше залишалася у старій школі, відбивала її дух. Така дисципліна не могла бути візиткою нової школи, що зароджувалася, і де шанувалася особистість дитини, а метою ставилося виховання розумної і діяльної людини. Нова школа, як свідчить аналіз історико-педагогічної літератури, таким чином прагнула облагородити відносини вихованців між собою, їхнє ставлення до вихователів; турбувалася, щоб зовнішня поведінка дітей у школі відповідала їх правильному уявленню про порядок, старанність, поведження. Як бачимо, ці завдання не заперечували необхідність дисципліни, порядку, але переносили центр ваги на внутрішній зміст шкільного життя, на її виховну сторону, без насилля над дитиною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Золотухіна С. Педагогічна рада : історія і досвід / С. Золотухіна, О. Онипченко. – Х. : Вид. група «Основа», 2008. – 176 с.
2. Калениченко Н. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / Н. Калениченко, В. Ніколаєнко. – К. : Рад. школа, 1961. – 652 с.
3. Пирогов Н. Избранные педагогические сочинения / Сост. А. Алексюк, Г. Савенок. – М. : Педагогика, 1985. – 496 с.